

Дмитро Дудко
(Сковородинівка)

А.П.КОВАЛІВСЬКИЙ – СКОВОРОДИНОЗНАВЕЦЬ З РОДУ КОВАЛІВСЬКИХ

Видатний українознавець та сходознавець А.П. Ковалівський (1895–1969) належав до роду Ковалівських – близьких приятелів Г.С. Сковороди. Дослідник створив цикл сковородинознавчих робіт, в яких оригінально і ґрунтовно розкрив найрізноманітніші питання (еволюція поглядів Сковороди під впливом його соціального становища, цікавість філософа до Сходу, історіографія і бібліографія сковородинознавства та ін.). Ці роботи не втратили актуальності й донині.

Ключові слова: Г.С. Сковорода, Ковалівські, А.П. Ковалівський, сковородинознавство, сходознавство.

Выдающийся украинист и востоковед А.П. Ковалевский (1895–1969) принадлежал к роду Ковалевских – близких друзей Г.С. Сковороды. Исследователь создал цикл сковородиноведческих работ, в которых оригинально и основательно раскрыл самые разнообразные вопросы (эволюция взглядов Сковороды под влиянием его социального положения, интерес философа к Востоку, историография и библиография сковородиноведения и др.). Эти работы не утратили актуальности и поныне.

Ключевые слова: Г.С. Сковорода, Ковалевские, А.П. Ковалевский, сковородиноведение, востоковедение.

The famous ukrainist and orientalist A.P.Kovalivskiy (1895–1969) belonged to the family of Kovalivsky – the nearest friends of H.S.Skovoroda. The scientist created the cycle of Skovoroda-studies, in which he originally and fundamentally solved manifold questions (the evolution of Skovoroda's views under the influence of his social state, historiography and bibliography of Skovoroda-studies e.a.). These works have not lost its value till today.

Key words: H.S. Skovoroda, Kovalivs'ke, AP Kovalivskiy, skovorodynoznavstvo, Orientalism

Андрій Петрович Ковалівський (1895–1969) відомий як видатний україніст і сходознавець. Окремого розгляду заслуговують його сковородинознавчі праці, бо наукова і громадська цікавість до величної постаті Григорія Сковороди в наш час неупинно зростає. Водночас питання про Ковалівського-сковородинознавця в науковій літературі спеціально майже не розглядалося. Можна назвати лише декілька студій автора цих рядків та випущений за його участю збірник сковородинознавчих досліджень А.П.Ковалівського з докладною передмовою [6; 7; 23].

Православний шляхетський рід Ковалівських перейшов в Україну з Литви за буремної доби Хмельницького, укорінився на Слобожанщині і став там одним з найзнатніших старшинських родів. Ковалівські дали Україні і Росії чимало адміністраторів, військових, учених, письменників. Досить назвати дослідника Африки Є.П. Ковалівського, видатного соціолога М.М. Ковалівського, героя Шипки генерала М.О. Ковалівського [9].

Наприкінці XVIII ст. доля декого з Ковалівських тісно переплелася з долею великого сина українського народу – Григорія Савовича Сковороди. У 1790–1794 рр. він неодноразово зупинявся і жив у Вільшанській Іванівці (нині Сковородинівка Золочівського району Харківської області), в маєтку Андрія Івановича Ковалівського. Господар маєтку, його дружина Варвара Яківна, її сини Василь та Іван Каразіни і Петро Ковалівський, брат Петро добре знали і поважали просвітителя. (Варвара Яківна, що теж походила з роду Ковалівських, була вперше одружена з Н.В. Каразіним, вдруге – з А.І.Ковалівським).

Г.Сковорода присвятив А.І.Ковалівському свій філософський трактат «Бесѣда 1-я, нареченная observatorium (СІОН)» «Primo et novissimo amico meo Andrea Joannidi K[ovalevscio], Domino vice-tribuno proprii fetus editionem dono affero. Senex Gregorius de Sabba Skovoroda» («Першому і останньому другу моєму Андрію Івановичу Ковалівському, віце-губераторові, витвір власної душі присвячую і дарую. Дідусь Григорій Сковорода, син Сави») [26, с.282]. На іншому творі («Ікона Алківіадська») подібний дарчий напис підроблений [27, 502]. 26 вересня 1790 року у листі із Вільшанської Іванівки до М.Ковалинського у Петербург Сковорода напише: «Ныне скитаюся у моего Андрея Иван[овича] Ковалевскаго. Имам моему монашеству полное упокоение, лучше Бурлука» [27, с.357]. Ковалівські були людьми свого часу. Збереглися свідчення про їхнє жорстоке поводження з кріпаками – і водночас про благотворний вплив філософа на власників села [1, с.87–88].

Навесні 1794 року він знову в Іванівці. Тут з нього пишуть портрет, який і ліг в основу всіх пізніших зображень мислителя. Потім Сковорода вирушає на Орловщину до свого кращого друга й учня Михайла Ковалинського – і через кілька місяців, старий і хворий, він знову повертається в родину А.Ковалівського, для того лиш, щоб померти серед близьких йому людей у цій чудовій мальовничій місцевості. Мудрець, за легендою, власноруч викопав на узвишші могилу і помер у своїй затишній кімнатці. Це сталося на світанку 27 жовтня (9.XI) 1794 року.

Не випадково засновником Харківського університету став Василь Каразін, а серед його найактивніших помічників були Петро Іванович та Петро Андрійович Ковалівські. Тут знову виявився позитивний вплив просвітителя на цю родину.

Згодом Іванівська гілка Ковалівських згасла. Інша ж гілка роду з XVIII ст. і до самої революції володіла маєтком у Розсохуватому під Золочевим. До неї і належав Андрій Петрович Ковалівський, син видатного педагога, організатора системи профтехнавчання Петра Григоровича Ковалівського.

Андрій Ковалівський народився 1 лютого 1895 р. в Розсохуватому. Навчався в Лазаревському університеті східних мов у славного Агатангела Кримського, потім у Харківському університеті, який закінчив 1922 року. Завершивши освіту, Андрій Петрович працює на Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури, в Українському НДІ сходознавства, стає одним із засновників і активних співробітників Всеукраїнської асоціації сходознавства та Харківських курсів східних мов.

Коло наукових інтересів молодого вченого було дуже широким. Теорія літературознавства, історія українського письменства та літературної критики, методика етнографії, історія культури Харкова, язичницькі вірування східних слов'ян, українські «чайки», життя і творчість Григорія Сковороди... Дві зірки сяяли для нього незгасно: Україна і Схід. 1934 р., остерігаючись репресій, учений переїздить до Ленінграду. Працює в Державному етнографічному музеї, потім в арабському кабінеті Інституту сходознавства у видатного арабіста, академіка І.Ю. Крачковського. Тут дослідник і натрапив на основну тему свого життя – вивчення твору Ахмеда Ібн Фадлана, арабського дипломата і мандрівника, що, побувавши 922 р. в країні волзьких булгар, описав низку народів Східної Європи, зокрема, давніх русів. Саме це дослідження згодом принесло А.П.Ковалівському всесвітню славу.

Ледве закінчивши переклад Ібн Фадлана, учений був заарештований і потрапив до Пермських таборів, потім на заслання в Мордовію. Тим часом І.Ю.Крачковський, виявивши мужність, видав переклад і виставив на титульному аркуші своє ім'я, але як редактора, а не перекладача. Звільнений 1944 р., Андрій Петрович повертається до Харкова, викладає в педагогічному інституті, університеті. Деякий час (1947–1948) працює в Ленінградському університеті, і, зрештою, з 1951 року – в ХДУ, де завідує до 1964 р. кафедрою історії нового часу (згодом середніх віків). Підготувавши новий, досконаліший, переклад Ібн Фадлана з докладним коментарем, захищає його 1950 р. як докторську дисертацію, а 1956 р. видає окремою книгою. 1961 р. вчений підготував і видав «Антологію літератур Сходу», де зібрав переклади творів східної літератури від «Рігведи» до XX ст., зроблені харків'янами, і супроводив це докладним нарисом про розвиток сходознавства в Харкові.

Наприкінці життя А.П.Ковалівський взявся за дослідження творів Абулхасана Алі ал-Масуді (X ст.), «Геродота Сходу» (залишив, зокрема, цікаві описи слов'янських язичницьких храмів), і знову повернувся до сквородинівської тематики. Плідну працю вченого перервала смерть, що сталася 1969 р. Викладачі і колишні студенти ХДУ згадують Андрія Петровича з любов'ю і повагою, запам'ятавши його як ученого, закоханого в свою справу, доброго і людяного педагога. Переказують, наприклад, як він, захопившись, цитував напам'ять великі уривки з арабських авторів, поки студенти не нагадували, що вони арабської не знають. Пам'ять про вченого свято береже його дочка, географ Зоя Андріївна Ковалівська. З її люб'язного дозволу літературно-меморіальний музей Г.С. Сковороди в Сковородинівці видав вищезгаданий збірник.

Сковородою Андрій Петрович зацікавився ще в студентські роки. Пізніше він навчався в одного з найвидатніших сквородинознавців академіка Д.І.Багалія. 24 грудня 1922 р. Д.Багалій і А.Ковалівський виступають на урочистому вечорі на честь 200-річчя від дня народження мислителя. А 1923 р. в журналі «Червоний шлях» виходить перша сквородинознавча стаття А.П. Ковалівського, присвячена цікавому джерелу – статті про Г.С. Сковороду у французькій енциклопедії Ларуса [10]. Вона містить низку унікальних даних про мислителя, як ймовірних (навчання у відомого філософа Х.Вольфа), так і явно легендарних (перебування в сані священика і захист уніатів від релігійних гонінь з боку Синоду). Джерело тих та інших і досі залишається невідомим. Зазначимо лише, що в рукописі селянина із Сковородинівки, сквородинознавця-самоука Ю.С. Деряги, міститься інша легенда – про виступ Сковороди в Римі проти унії. (Рукопис зберігається в літературно-меморіальному музеї Г.С. Сковороди в с.Сковородинівка). Спільне (і достовірне) в обох легендах одне – принциповий і безстрашний захист мислителем свободи віросповідання.

У тому ж часописі дослідник вмістив дві рецензії: на збірник статей «Пам'яті Г.С. Сковороди» (Одеса, 1923) та книгу Д.І. Багалія і М.І. Яворського «Український філософ Г.С. Сковорода» (Х., 1923) [11; 12]. У першій рецензії А.Ковалівський слушно зазначає, що не можна «виводити» світогляд Сковороди лише з античної філософії та патристики, ігноруючи обставини його життя, суспільне середовище, в якому він творив, не з'ясовуючи чому, власне, мислитель «користувався тим чи іншим готовим ідейним «знаряддям» давніх письменників». (На жаль, і досі чимало сквородинознавчих досліджень зводяться до пошуків тих або інших «витоків» світогляду просвітителя, мимоволі перетворюючи його на якогось прибульця з далеких віків чи країв). Дослідник торкається також питання про знання Сковородою давньоєврейської та італійської мов. Друга рецензована книга містить, власне, доповіді двох академіків на вищезгаданому ювілейному засіданні, присвячені, головним чином, соціально-економічному підґрунтя світогляду Сковороди. Рецензент подає і тут свої міркування з цього приводу. Їх він раніше виклав у короткій доповіді на цьому ж засіданні, пізніше ж – в докладній статті.

Ця стаття вийшла 1924 р. в «Науковому збірнику» Науково-дослідної кафедри історії української культури під назвою «Розвиток етичних поглядів Г.Сковороди в зв'язку з його життям» [13]. Вона вагома вже тим, що світогляд Сковороди розглядається в його розвиткові, а не як щось раз і назавжди дане. Небагато сквородинознавців звертає на це увагу. Дослідник намагається простежити зв'язок між поглядами мислителя та його соціальним становищем. У цій статті Сковорода постає живою людиною, а не деталлю убогої схеми.

Автор розглядає Сковороду, перш за все, як декласованого інтелігента і з цим пов'язує властиві йому настрої зречення від буденного світу, індивідуалізму, відчаю, нудьги. Це характерно вже для ранніх його творів (1750-ті рр.). Пізніше, завоювавши собі певне суспільне становище як педагог, мислитель намагається повчати українські панівні верстви, розробляє універсальну етику (1760-ті рр.). Та цим верствам були потрібні освічені слуги, а не наставники. Вигнаний з колеґіуму, Сковорода тепер спілкується переважно з селянами та різночинцями (нижчими верствами дворянства, духівництва, міщанства). Він пише твори

близькі і зрозумілі цьому середовищу – діалоги про «сродну працю» і байки (1769–1775). У старості Сковорода хитається між індивідуалістично-аскетичною та універсально-громадською етикою, між зреченням світу та вдосконаленням суспільства (1776–1794).

Слід зауважити, по-перше, що сквородинська «втеча від світу» – це, швидше, те, що Тойнбі назвав «відходом і поверненням»: людина «тікає» від суспільства (зовнішньо чи внутрішньо), щоб повернутися до нього з новими цінностями. По-друге, Ковалівський чомусь ігнорує факт тісного спілкування Сковороди з найзнатнішими поміщицькими родинами Слобожанщини (Ковалівськими, Донець-Захаржевськими та ін.). Втім, користуючись гостинністю великого панства, просвітителі ніколи не ставали його ідеологом чи прислужником, тим більше блазнем.

1927 року дослідник опублікував у «Бюлетені Музею Слобідської України» сквородинознавчу працю померлого академіка М.Ф.Сумцова – розділ з незакінченої «Історії української філософської думки». У передмові до неї Ковалівський приділяє увагу зв'язкам філософії Сковороди з філософією Заходу (Швейцарії та Франції) і з староукраїнською культурою XVII–XVIII ст. [14]. Тоді ж в ювілейному збірникові на честь Д.І.Багалія, дослідник рецензує новітні сквородинознавчі праці В.П.Петрова, О.М.Ладиженського та О.Грузинського [15]. При цьому він пов'язує суперечності в філософії Сковороди (поєднання дуалізму з монізмом у теорії «двоєдності» світу) з характеризованою вище боротьбою двох тенденцій в його етиці і творчості.

Свої сквородинознавчі дослідження Ковалівський популяризував у нарисі «Хто такий був Сковорода», опублікованому в часописі «Знання» [16]. 1927 р. в с.Гусинка на Куп'янщині дослідник знайшов дзеркало Сковороди. Зберіг його сільський священик, син напівзабутої української поетеси К.Соколовської (книжку її поезій А.П.Ковалівський опублікував 1931 р.) [20]. Разом з іншими сквородинськими реліквіями дзеркало загинуло 1943 р., коли фашисти спалили Харківський історичний музей. Дослідник згадує також про чашку і палицю поета. Дві палиці Сковороди загинули в згаданій пожежі. Копії їх нині є в музеї в Сковородинівці. Про чашку, на жаль, інших відомостей немає.

1929 р. в журналі «Україна» дослідник дав огляд сквородинознавчих публікацій на Заході з 1828 р. до студії 1920-х рр. (Д.Оляничин, І.Мірчук) включно [17]. Особливо докладно характеризуючи книжку Д.Оляничина, рецензент критикує його за перебільшення християнського характеру філософії Сковороди (де християнською була швидше форма, а не зміст) та намагання виставити просвітителя русофобом. У тому ж журналі історик оприлюднив результати своєї спроби навести довідки про «двійника» Сковороди – швейцарського вченого Д.Мейнгарда [18]. Останній, на думку М.Ковалинського, був дивовижно подібним до його вчителя. Філософ навіть підписувався ім'ям Мейнгарда. Ковалівському вдалося одержати з Швейцарії дані лише про сина Д.Мейнгарда – священика, філософа і письменника Г.Мейнгарда. Пізніше сквородинознавці А.Ніженець та Г.Штейн виявили докладніші дані про самого Д.Мейнгарда – космолога, прихильника системи Коперніка [24].

Того ж року Ковалівський провів цікаве дослідження: спробував виявити історичне підґрунтя повісті І.І.Срезневського «Майоре! Майоре!», опублікованої 1836 р. в часописі «Московский наблюдатель». У ній розповідається про те, як Сковорода покохав Олену, дочку вилікуваного ним відставного майора, власника хутірця під Валками. Дійшло до весілля, але поет раптом втік просто з-під вінця. Наводиться навіть точна дата цієї події – 1765 рік. Що це – романтична фантазія молодого тоді сквородинознавця? Чи відгук дійсних подій? Як виявив дослідник, у Валках справді побутовували перекази про Сковороду з даним сюжетом (у різних варіантах). У списку ж дворян Харківської губернії 1767 р. дійсно фігурує відставний майор Григорій Федорович, що жив під Валками і мав лише 6 душ селян. (У повісті майор, щоправда, зветься Павло Леонтіювич). Співставляючи письмові та фольклорні джерела, історик приходить до висновку, що філософа у Валках дійсно намагалися одружити, і навіть двічі – з дочкою майора і, через 20 років, з дочкою

підпрапорного Сухомлина. Останній, до речі, постраждав, захищаючи права слобожанського козацтва. Цікаві спостереження дослідника над тим, як здатність Сковороди до високого кохання виявляється (попри весь його аскетизм) то в дружбі з Ковалінським, то в жіночих образах творів мислителя, навіть у ставленні його до Біблії.

Результати свого дослідження А.П.Ковалівський оприлюднив в обширній передмові до виконаного ним же українського перекладу повісті Ізмаїла Срезневського [19]. Переклад цей, виданий 1930 р. в Харкові, давно став бібліографічною рідкістю. Валківська ж історія з того часу вважається якщо не достовірним, то вірогідним епізодом з життя Г.Сковороди.

1970 р. видатний сквородинознавець А.М.Ніженець, знов звернувшись до цього епізоду, відзначила в повісті цікаву деталь: Сковорода відмовляється від обіцяного архиєреєм місця соборного проповідника, а по тому і від шлюбу. Тим архиєреєм (єпископом білгородським і харківським) 1765 р. був Порфірій Крайський – мракобіс, грошлюб, ненажера і п'яниця. Отже, філософові довелося обирати: сісти з сім'єю на шию вбогому тестеві або проповідувати угодне Крайському. Мислитель обрав третє: залишився самотнім, але зберіг чисту совість і духовну свободу [25, с.153–158].

Є, однак, підстави вважати, що Сковорода саме тоді, в середині 1760-х рр., одружився-таки і навіть мав сина. Це дозволяє припускати написаний 1969 р. лист жительки Риги М.М. Робцевич-Ніцкевич, котра вважала себе прямим нащадком поета, та архівні дані про її предків. Ймовірно, дружиною поета була дівчина зі знатного старшинського роду, правнучка полковника компанійців Ковбаси, але знатні родичі зруйнували сім'ю просвітителя (докладніше див.: [5]). Зазначимо, що жінку цю не можна ототожнювати з героїнею повісті: рід Ковбас був пов'язаний не з Валками, а з Переяславщиною.

За всієї своєї напівлегендарності, ці дві історії свідчать: ніщо людське не було чужим для Григорія Сковороди. Він був життєлюбом, а не мізантропом і аскетом-самокатувальником.

Нелегкі життєві обставини та зосередження наукових зацікавлень на сходознавстві припинили на три десятиліття сквородинознавчі дослідження А.П.Ковалівського. Але наприкінці 1950-х років чудовий знавець Сковороди, викладач філфаку ХДУ Анастасія Ніженець, проводить кілька експедицій сквородинівськими місцями Харківщини, з великим ентузіазмом береться за їхнє впорядкування. Не залишився осторонь цієї справи і Андрій Петрович. 1961 р. у київській «Літературній газеті» він разом з А.Ніженець та Євгенією Вербицькою публікує дописа «Забутий заповідник», де звертає увагу на занедбаність пам'ятних місць у Сковородинівці [22]. За рік до того турботами Ковалівського, Ніженець та директора місцевої школи І.М. Глушка було створено громадський музей просвітника. Будинок Ковалівських тоді саме займала школа, тому музей розпочався з кімнати, де жив і помер мислитель. 1963 р. Андрій Петрович подарував музеєві родинну пам'ятку – стародавню розмальовану скриню з маєтку Ковалівських у Розсохуватому (мальовані двері XVIII ст. з цієї ж садиби із зображенням козака Мамає загинули 1943 року разом з багатьма експонатами Харківського історичного музею).

1961 року вийшла підготовлена А.Ковалівським «Антологія літератур Сходу». У великій передмові дослідник докладно характеризував культурні зв'язки Харкова зі Сходом та розвиток сходознавства в місті, починаючи з XVIII ст. [21]. Зокрема, література, присвячена Сходові, була досить добре представлена в бібліотеці Харківського колегіуму за часів Сковороди. Сходом цікавився приятель просвітника, ректор колегіуму Кордет. Сам Сковорода знав (хоча й не зовсім досконало) давньоєврейську та сирійську мови. В його творах бачимо зацікавленість до східних країн – Туреччини, Індії, Персії, Китаю, Марокко. Додамо до цього, що філософ постійно цікавився релігією і символікою давнього Єгипту. Був він знайомий і з Авестою, 1772 р. вперше виданою в Європі Анкетілем Дюперроном, хоча й сплутав твори Зороастра з орфічним гімном Сонцю [8].

Наближався 1972 рік, коли за рішенням ЮНЕСКО у всесвітньому масштабі мали відзначити 250-річчя з дня народження мислителя. 1968 р. вийшла підготовлена

Ковалівським та працівниками Центральної наукової бібліотеки ХДУ біобібліографія Г.С. Сковороди [3]. Друге, доповнене, її видання вийшло 1972 р., вже після смерті Андрія Петровича [4]. Ретельно підготована, вона довгий час залишалася кращим виданням такого роду. Проте до неї не ввійшла ані багата сквородіана української діаспори, ані взагалі закордонні публікації, ані навіть радянські видання, що потрапили до спецхову. Ці прогалини значною мірою заповнила бібліографія, видана 1994 року в Канаді Р.Гантулою [29]. 2002 р. вийшло ще дві бібліографії мислителя. Одну з них підготували в Києві працівники Національної парламентської бібліотеки України [2], другу (в Харкові) – визначний сквородинознавець Леонід Ушкалов разом з С.Вакуленком та А.Євтушенко [28]. Найбільш повною і досконалою на нинішній день є остання.

Не дожив Андрій Петрович і до відкриття 1972 р. у Сковородинівці державного літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди. Та одним з найцінніших експонатів цього музею залишається згадана родинна скриня Ковалівських.

Так пройшов народний мудрець Григорій Сковорода через усе життя історика Андрія Ковалівського з роду Ковалівських. Сковородинознавчі праці Андрія Петровича, написані чимало десятиріч тому, становлять наукову цікавість і досі. Оригінальні, позначені працею думки, вони містять багато різноманітних фактів, спостережень, цікавих висновків. Особливо важливими є висновки про вплив соціального стану мислителя на становлення і розвиток його ідей. Ці студії, безумовно, не заслуговують на забуття. Так само, як і перекладена дослідником чудова повість І.Срезневського, в якій яскраво зображена боротьба в душі просвітника між високим громадським покликанням і прагненням до простого людського щастя.

Список використаних джерел

1. Григорій Сковорода в спогадах сучасників і народних легендах. – Х. : Оригінал, 2002. – 96 с.
2. Григорій Сковорода. 1722-1794: Бібліографічний покажчик. – К., 2002. – 135 с.
3. Григорій Сковорода: Біобібліографія / [уклад.: Е. С. Беркович, Р. А. Ставинська, Р. І. Штраймиш]. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1968. – 183 с.
4. Григорій Сковорода: Біобібліографія / [укл.: Е. С. Беркович та ін.; вст. ст. А. М. Ніженець]. – [2-е вид., випр. і поповн.]. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1972. – 203 с.
5. Дудко Д. М. Нащадки Григорія Сковороди / Д. М. Дудко // Сковорода Григорій: Образ мислителя: Збірка наукових праць / [відпов. ред. В. І. Шинкарук, І. П. Стогній]. – К. : [б.в.], 1997. – С. 442–446.
6. Дудко Д. М. Г.С.Сковорода і родина Ковалівських / Д. М. Дудко // Багаліївські читання в НУА. – III. – Х., 2000. – С.89–92.
7. Дудко Д. М. Григорій Сковорода і рід Ковалівських / Д. М. Дудко // Панорама. – 08.12.2000.
8. Дудко Д. М. Сковорода, Орфей і Заратуштра / Д. М. Дудко // Філософська спадщина Г.С. Сковороди: Матеріали IX Харківських міжнародних Сковородинівських читань. – Х., 2002. – С.137–138.
9. Ковалевский П. Е. Род Ковалевских за триста лет. 1651–1951 / П. Е. Ковалевский // Харьковский исторический альманах. Зима 2002 год. – Х. : Харьк. частн. музей гор. усадьбы, 2002. – С.17–31.
10. Ковалівський А. П. Легенда про Сковороду у французькому словнику / А. П. Ковалівський // Червоний шлях. – 1923. – № 1. – С.226–227.
11. Ковалівський А. П. «Пам'яті Г.С. Сковороди» (1722 – 1794). Збірка статтів. Одеса, 1923. (Рец.) / А. П. Ковалівський // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С.287–289.
12. Ковалівський А. П. Ак. Д.І. Багалій і М.І. Яворський. Український філософ Г.С. Сковорода. Державне видавництво України. 1923. (Рец.) / А. П. Ковалівський // Червоний шлях. – 1923. – № 6–7. – С.250–252.

13. Ковалівський А. П. Розвиток етичних поглядів Г.С. Сковороди в зв'язку з його життям / А. П. Ковалівський // Науковий збірник Науково-дослідної катедри історії української культури. – 1924. – Т.1. – С.69–98.
14. Ковалівський А. П. З рукописів акад. М.Сумцова про Г.Сковороду. Попередні уваги / А. П. Ковалівський // Бюлетень Музею Слобідської України. – 1926/1927. – № 2/3. – С.48–50.
15. Ковалівський А. П. Сковородинські статті в «Записках історико-філологічного відділу Укр. Ак. Наук». Кн.ХІІІ–ХІV/1927 / А. П. Ковалівський // Бюлетень Музею Слобідської України. – 1927/1928. – № 4/5. – С.53–55.
16. Ковалівський А. П. Хто такий був Г.Сковорода / А. П. Ковалівський // Знання. – 1928. – № 2. – С.21–23.
17. Ковалівський А. П. Сковорода в західній літературі / А. П. Ковалівський // Україна. – 1929. – Кн.35. – С.121–132.
18. Ковалівський А. П. Нові дані про двійника Г.Сковороди в Лозанні Данііла Майнгарда та його сім'ю / А. П. Ковалівський // Україна. – 1929. – Кн.36. – С.38–39.
19. Ковалівський А. П. З приводу оповідання / А. П. Ковалівський // Срезневський І. І. Майоре, Майоре! – Х. : Рух, 1930. – С.11–53.
20. Ковалівський А. П. Катерина Соколовська / А. П. Ковалівський // Соколовська К. Поезії. – [Х.] : Рух, 1931. – С.3–41.
21. Ковалівський А. П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у ХVІІІ–ХІХ ст. / А. П. Ковалівський // Антологія літератур Сходу / [упор., вст. ст. та прим. А.Ковалівського]. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1961. – С.9–122.
22. Ковалівський А. П. Забутий заповідник / А. П. Ковалівський, А. М. Ніженець, Є. Г. Вербицька // Літературна газета. – 08.12.1961.
23. Ковалівський А. П. Григорій Сковорода: дослідження і переклади / А. П. Ковалівський. – Х. : Атос, 2007. – 214 с.
24. Ніженець А. Про походження псевдоніму Г.Сковороди / А. Ніженець, Г. Штейн // Григорій Сковорода 250. – К. : Наукова думка, 1975. – С.229–233.
25. Ніженець А.М. На зламі двох світів / А. М. Ніженець. – Х. : Прапор, 1970. – 208 с.
26. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів : у 2 т. / Г. С. Сковорода; [ред. кол.: В.І. Шинкарук (гол. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 532 с.
27. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів : у 2 т. / Г. С. Сковорода; [ред. кол.: В.І. Шинкарук (гол. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 2. – 574 с.
28. Ушкалов Л. Два століття Сковородіани: Бібліографічний покажчик / [укладачі: Л. Ушкалов, С. Вакуленко, А. Євтушенко; під ред. Л. Ушкалова]. – Х. : Акта, 2002. – 528 с.
29. Hantula R. Q. Bibliography of Skovorodiana / R. Q. Hantula // Hrihorij Savyč Skovoroda: An anthology of Critical Articles. – Edmonton–Toronto, 1994. – P.285–310.

Стаття надійшла до редакції 9 лютого 2011 року